

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

IMRE SÁNDOR FELJEGYZÉSEI „ÜGYVIVŐ” MINISZTERSÉGÉNEK NAPJAIRÓL (1919. AUGUSZTUS 7–15.) EMLÉKEI MINISZTERI KEZDEMÉNYEZÉSEIRŐL, TÖREKVÉSEIRŐL A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUMBAN

(Második rész.)

Donáth Péter

Összefoglaló:

Az alábbi közlemény a folyóiratunk legutóbbi számában közlésre került tanulmány folytatása. Az ellenforradalmi rendszer kialakulásának első napjairól, az 1919. augusztus 7–15-ig „ügyvivő” Friedrich-kormány időszakáról, bizonytalan útkereséséről tudósít a „nemzetnevelés” elméletéről ismert Imre Sándor feljegyzései, visszaemlékezései alapján, immár a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban történetekre fókuszálva. Informatív, plasztikus – ám műfajából adódóan valamelyest szubjektív – áttekintést ad a Tanácsköztársaság intézkedéseinek visszavonásáról, a minisztérium szervezetének módosításáról s az 1919/1920. tanévindításhoz szükséges intézkedésekről. Képet kaphatunk Imre Sándor sikertelennek bizonyult erőfeszítéseiről, hogy a történelmi tanulságokat mérlegelő tárgyyszerűség jegyében elhárítsa a politikai inga szélsőbaloldaltól radikális jobboldali irányba, a társadalmi megértés helyett az ellenkező irányú kirekesztés felé mozdulását. A messzire tekintő, kiegyezést kereső, a tanári karokban is elhatalmasodó gyűlölködés, bosszúállás útját állni szándékozó „ügyvivő” miniszter humánus pedagógus szellemiségről tanúskodó, racionális érvelése nem tudta megállítani az elszabaduló indulatokat, revansvágyakat.

Kulcsszavak: Imre Sándor, oktatáspolitikai, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, pedagógusok, 1919/1920. tanév

Abstract:

This is the second part of the two-piece study whose first part was published in the previous issue of this journal. The paper discusses the first days of the first counter-revolutionary system, the period of Friedrich's 'caretaker government' from August 7, 1919 to August 15, 1919, and gives insight into this government's search for a direction based on the records and reminiscences of Sándor Imre, who was known for his theory on "the cultivation of the nation". This part of the study focuses on the events happening at the Ministry of Religion and Public Education. The paper offers an informative, clear – but, due to the nature of the genre, somewhat subjective – overview of the revocation of the decrees of the Hungarian Soviet Republic, the alterations in the structure of the Ministry, and the measures necessary for the starting of the 1919/20 school year. Sándor Imre's eventually unsuccessful efforts at appealing to objectively drawn conclusions from historical experience and preventing the political pendulum from swinging from the extreme left to the radical right, from social understanding to exclusion, will be at the center of the discussion. The farsighted, reconciliatory 'acting' minister deployed a rational argument that demonstrated his humane, educationalist mentality and was meant to stifle the hatred and vindictiveness that was spreading even among teachers. However, he could not stand in the way of the unbridled passion and revanchism.

Keywords: Sándor Imre, education policy, Ministry of Religion and Public Education, educators, 1919/20 school year

Ügyvivő miniszteri tevékenysége a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban

Imre Sándor több emlékiratában is felidézte 1919. augusztus 7–15-ig tartó ügyvivő miniszterségének kora reggeltől késő estig tartó, megfeszített munkával töltött napjait, melyeknek első felét általában a minisztériumban, délutántól éjszakába nyúlóan a minisztertanácsi üléseken töltötte. E napokban keletkezett néhány szavas feljegyzései is rendkívül sokrétű megbeszélésekről, tervekről tanúskodnak. Akkori kezdeményezéseinek jó része – ha egyáltalán – csak később, Huszár Károly minisztersége idején realizálódhatott. Tanulmányunk céljából és jellegéből adódóan itt csak az Imre Sándor korabeli felfogását, alapvető törekvéseit tükröző néhány kérdésre koncentrálhatunk.

nak a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) helyzetét kellett konszolidálnia.*

„*A diktatúra bukása után* 1919. augusztus 7-én átvéve a minisztérium vezetését, természetesen tökéletes zűrzavart találtam. Az ügyosztályok fel voltak forgatva. Igen soknak nem volt pontosan elhatározott ügyköre, mert hiszen egymásba nyúltak. A minisztérium maga kétfelé volt szakítva. A személyzet közül alig volt valaki abban az ügykörben, amelyet a diktatúra előtt betöltött, méghozzá sokan, éppen a főtisztviselők közül, szabadságon is voltak. Ehhez járult, hogy a kormányzatot átvevő Friedrich István miniszterelnök semmiféle irányítást nem adott arra, hogy vajon érvényben maradnak-e az 1918. október 31-től fogva történt intézkedések, és hogy miféle elveket kell követni a további munkában. Így teljesen a magam felfogása szerint kellett intézkednem, hogy a minisztérium mégis dolgozzék, és valamennyire rend legyen.¹

Abból indultam ki, hogy amit a proletárdiktatúra itt lerombolt, helyre kell állítani. *A szervezeten történt rongálásokat el kell tüntetnem, a személyeken esett sérelmeket orvosolnom kell. Egyúttal azonban lehetően mindent meg kell tennem arra is, hogy ami javítás a régi szervezeten történhet, az megtörténjen,² mert ez a zűrzavar csak úgy volt felfogásom szerint elosztható, ha nem a régi, sokat támadott és általam is hibásnak tartott szervezetet állítjuk vissza, hanem a lehető legjobbat csináljuk meg akként, hogy mindenki világosan láthassa az egész szervezetet maga előtt, s tisztában legyen saját munkaterületével és körülményeivel.*

¹ 1919. augusztus 8-án Imre Sándor 4383. 1919. eln. számú rendeletével átmenetileg elfogadta az elnöki ügyosztály addigi szervezeti intézkedéseit, s minden ügyosztályvezetőt utasított, hogy további rendelkezésig mindent az augusztus 6-i állapotnak megfelelően tartson fenn. (A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Imre II. Sándor iratai – a továbbiakban: RL C/39. 25. cs. 44.) Három nappal később 4453/1919. eln. szám alatt minisztériumi körrendeletet adott ki: „Előfordult esetek kapcsán felkérem Címedet, hogy mindennemű névtelen feljelentést a leghatározottabban utasítson vissza, s egyáltalában mindennemű eljárásban igyekezzék a legszigorúbban az igazságos megítélést előkészíteni.” (RL C/39. 25. cs. 19. 77. Imre Sándor Iratai VKM miniszteri korából.) (Az 1919 őszén megalakult Friedrich István vezette kormánynak egyik fontos intézkedése volt a november 17-én hozott 5985. számú kormányrendelet, amely új választójogot határozott meg. Lásd erről: Simándi Irén (1998): A nők választójoga a századfordulótól 1938-ig Magyarországon. *Múltunk*, 1. sz. 94–115.)

² 1919. augusztus 9-én kérte Tóth Lajos h. államtitkárt, hogy a minisztériumi osztályok elhelyezése során számoljon azzal, hogy „*a régi ügyosztályokon kívül lesz kereskedelmi iskolai ügyosztály és lesz pedagógiai ügyosztály is.* Ez a mai Közoktatási Tanácsban helyezendő el, vagy a Szabadoktatási Tanácsban és ez menjen a Közoktatási Tanács helyére? Nagyobb hely kell, mert *egyesíteni akarom a különféle nevelési tanácsokat.*” (RL C/39. 25. cs. Miniszteri iratok. Kiemelés – D. P.) Utóbbiból semmi sem lett. 1919. október 17-én a VKM 4606. számú, Finácsy Ernőt az ügyvezetésből felmentő rendelete az Országos Közoktatási Tanácsot is megszüntette. Ezt az 1920. május 28-án kelt 6414/V. sz. intézkedés is megerősítette. 1921. május 28-án a VKM 6415/V. szám alatt adták ki az OKT új szabályzatát, s ettől kezdve újra működött.

Első feladatként láttam a munkakörök kellő tagolását, másodiknak az egyöntetűség biztosítását, harmadiknak a rendelkezésre álló egyéneknek olyan elrendezését, hogy az a személyi igényeket is kielégítse, a munka jóságát is biztosítsa. Mindezekre nézve érvényesíteni akartam minden tapasztalatomat, amit itt bent és már előzőleg is a minisztériummal tettem. 1916-tól kezdve, mint az akkori népiskolai és pedagógiai osztály külső előadója alaposan bepillanthattam a minisztérium munkájába. 1918. november 9-től március 29-ig, mint helyettes államtitkárnak, különösen az első nyolc-kilenc héten nagyon széles volt a munkaköröm, s ennek következtében úgy éreztem, hogy tisztában vagyok a minisztérium minden szervezeti és személyi betegséggel. Ismerem a tisztviselői karból azokat, akik jelentékeny helyen állnak csekély arravalósággal, és akik többre hivatottak, mint amennyi rájuk van bízva.

Érvényesíteni akartam azokat a tapasztalatokat is, amelyeket a hozzá-
m bőven érkező hírek segítségével a diktatúra népbiztosságának munkájáról szereztem. Így keletkezett a következő [időszakban érvényesülő, ezért egy másik tanulmányban ismertetendő] beosztás, melyet utasításaim szerint Bárdossy László³ írt meg a 4535/1919. eln. számú ügyiraton, én adtam ki augusztus 15-én,⁴ és az augusztus 16-án hivatalba lépő Huszár Károly miniszter magáévá téve saját aláírásával bocsátotta ki” – emlékezett 1922-ben Imre Sándor.⁵

„Ügyvivő” miniszterként a régi-új struktúra életbe léptetéséig is áttekintette a Közoktatási Népbiztosság (KN) utolsó ügybeosztását. Az egyes osztálymegnevezések és a vezető személyek nevei mellett jelezte, ha az ott szereplő és a Tanácsköztársaság idején kinevezett személyek közül valakinél időlegesen a március 21. után történt kinevezéseket generálisan annuláló rendelettől eltérő elbánást kívánt. (Pl. a gyermektanulmányozó Nagy László esetében azt kívánta, hogy „egyelőre maradjon”.⁶

³ Bárdossy László (1890–1946), a későbbi diplomata, külügyminiszter, miniszterelnök, akkoriban a VKM-ben tehetséges miniszteri segédtitkárként tevékenykedett. A Tanácsköztársaság alatt a „szervezeti átalakításokat előkészítő” csoport „szervezeti átalakítások” osztályának adminisztratív (nem politikai) vezetője volt. Nagy áttekintéssel rendelkezett a változó nevű intézmény munkájáról. (A közoktatásügyi népbiztosság ügybeosztása. *Fáklya, X. évf. 1919. április 26. 4.*) Imre Sándor ügyvivő miniszterként és adminisztratív államtitkárként – iránymutatásai mellett – komoly feladatokat bízott rá. Lásd róla: Borbándi Gyula (1997): *Magyar politikai pályaképek 1938–1948*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 67–68.; Romsics Ignác (2018): *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok*. Helikon, Budapest. 253–256.

⁴ Közölte: Ronkoviczné Faragó Eszter (1999): *A pedagógia alapkérdései Imre Sándor munkásságában*. Comenius, Pécs. 158–161.

⁵ RL C/39. 30. cs. 25. Államtitkári iratok 1922–1924-ben. Egy 1922. augusztus–szeptemberében készült, Klebelsberg Kuno miniszternek átadott, a VKM munkáját áttekintő írásában. (Kiemelés – D. P.)

⁶ RL C/39. 25. cs. Nagy László a népbiztoshoz írt levelében már 1919. július 8-án kérte „az 1. ügyosztályban viselt előadói tisztéből” való felmentését, és a VIII. kerületi

Farkas Sándor tanítóképző ügyosztályvezetőnél a felfüggesztéssel egyenértékű otthonmaradását proponálta.⁷⁾ A minisztersége alatt készült feljegyzései között akad több olyan is, melyeken az egyes iskolai ügyosztályok kapcsán szóba jöhető személyeket listázta, általában 2–4 nevet említve, melyekből nem derül ki, hogy a lehetséges munkatársakat vagy osztályvezetőjelölteket szerepelteti-e éppen.⁸

A minisztertanácson is tárgyalt általános elvnek megfelelően – legalább ideiglenesen – visszahelyezte állásukba a régi vezetőket, ám arra is volt példa, hogy személyes beszélgetés során közölte az erre alkalmatlannak ítélt tisztviselővel, hogy ismételt vezetővé válását nem tanácsolja, mert a hozzá tartozó „tanárok részéről támadásokra számíthat”.⁹ Akadt,

állami tanítóképző tanári állásába való visszahelyezését. (RL C/39. 24. a. cs. Akkori helyzetéhez lásd: Donáth Péter (2007): *Adalékok Nagy László pályájához 1918–1922. Publikálatlan önéletrajza, iskolareformterv, a Gyermektanulmányi Társaság, az egyetemi gyermektanulmány-oktatás s a lélektani laboratóriumok dokumentumai 1918–1922-ből.* Trezor Kiadó, Budapest. 49–53.) A Nagy László ellen indult vizsgálat idején ő több levélben tájékoztatta ügyéről Imre Sándort. (RL C/39. Levelezés) Az 1919. augusztus 6-i ellenforradalmárok által Imre Sándor helyett a VKM élére jelölt, a Tanácsköztársasággal együttműködőkkel szemben általában szigorú Pintér Jenő budapesti tankerületi főigazgató 1933-ban, a neki megküldött emlékkönyv kapcsán „a leglelkesebb idealisták egyikének” nevezte Nagy Lászlót, a gyermektanulmányozók 1931-ben elhunyt egykori vezetőjét. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára a továbbiakban: MNL OL P1659. 13. t. 45.)

⁷ RL C/39. 25. cs. 19. 77. Imre Sándor Iratai VKM miniszteri korából. *Imre Sándor Farkas Sándor Tanácsköztársaság alatti szerepét negatívabb színben látta, mint ahogy azt – az akkor rendelkezésemre álló iratokból – 2020-ban megjelent kötetemben ábrázoltam.* Ennek két oka lehetséges: 1. Olyasmiről volt információja Farkas Sándor megnyilvánulásaiával kapcsolatban, amiről én ma sem értesültem (pl.: Farkasnak a tanárképző/tanítóképző főiskolákról szóló tárgyalás során előterjesztett tervezetéről). 2. Nem kizárt, hogy Imre Sándor döntésekor nem tudott arról, hogy a Tanácsköztársaság alatti látszólagos alkalmazkodása mellett Farkas Sándor a tanítóképzős igazgatókkal, tanárokkal együttműködve ténylegesen szabotált. S talán arról sem, hogy 1919. július elején belépett a Budaváry László szervezte ellenforradalmi keresztényszocialista pártba. Az utóbbiak figyelembevételével Farkast hosszan tartó vizsgálat után felmentették, s visszahelyezték a Tanácsköztársaság előtti szakfelügyelői/főigazgatói pozíciójába, majd kollégái újra megválasztották a Tanítóképzőintézeti Tanárok Országos Egyesülete elnökévé. Vélhetően a jövőbeni kutatások tovább árnyalhatják Farkas Sándor Tanácsköztársaság alatti szerepét (is). Lásd ehhez: Donáth Péter (2020): *Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószélben. Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején.* Trezor Kiadó, Budapest. 76–92.

⁸ RL C/39. 13. cs.

⁹ „Gothárd [Zsigmond]ot miniszteri tanácsosi címmel és jelleggel felruházott osztálytanácsost, a középiskola ügyosztály korábbi vezetőjét] 1918 novemberében nem akartam kitűrni. Azután négy hónapig vele dolgoztam, s minden kedvessége és becsületessége ellenére is az ügyosztály vezetésére alkalmatlannak ismertem meg. 1919. augusztus 7-én átvéve a minisztérium vezetését, megbeszéltem vele, hogy ne is akarjon visszamenni volt osztálya élére, ahonnan a kommunisták eltették, mert ott a tanároktól nem lesz nyugta. Belátta. Tanárt akartam odatenni, s erélye miatt legjobbnak gondoltam Pintér Jenőt. Nem vállalkozott rá, hanem egy küldöttség élén nálam járva ajánlotta a szintén jelen lévő Gagyhy [Dénes]t. Ezt nem ismertem annyira, hogy alkalmasságáról

aki e visszaminősítést vagy az általa elképzelt előléptetés elmaradását zokszó nélkül tudomásul vette, ám voltak olyanok is, akik engesztelhetetlen haragjuk következtében az Imre Sándor elleni későbbi sajtótámadások kezdeményezőivé, forrásaivá, anonim szerzőivé váltak.¹⁰

1923-ban készült visszaemlékezésében Imre említette: nincsenek feljegyzései arról, hogy milyen intézkedéseket is tett e pár nap alatt „a bolsevista rendelkezések eltörlése, rombolások helyreállítása stb. terén”. Az egyházakra nézve hátrányos rendeleteket hatálytalanította,¹¹ az osztatlan népiskolák összevonására vonatkozó KN rendeletet visszavonta,¹² a közép fokú tanítóképzők I. osztályát helyreállította, s az ottani felvételiket elrendelte. Az 1918/1919. tanévi, osztályozás nélkül kiadott bizonyítványokat megsemmisítette, s újak kiadását rendelte el.¹³ Az egyetemi tanárookra vonatkozó felmentő/kinevező rendeleteket megsemmisítette. A Tanácsköztársaság alatt kinevezett iskola-, múzeum- stb. igazgatók helyére visszahelyezte a korábbi vezetőket, s intézkedéseket hozott az iskolák helyzetének konszolidálására, a pedagógusok propagandakötelezettségének eltörlésére és a proletárdiktatúra tanulságainak összegzésére is.

„Mikor [...] a diktatúra alatt elmozdított igazgatók is visszatértek az állásaikba, szükségesnek éreztem, hogy a lezajlott rettenetes hónapok után valami útbaigazítást kapjanak mindazok, akik hivatásuknál és hi-

véleményem lehetett volna. Halogatásra nem volt időm, hirtelen beleegyeztem. [...] ma az a véleményem, hogy Gyagyhy beosztása nem volt helyes, mert eléggé nem ismert emberért akkora felelősséget nem szabadott volna vállalnom” – vélte utóbb, 1922-ben Imre Sándor. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 88–89.; Welker Ottó: *A Vallás- és Közköztársasági Minisztérium (Közköztársasági Népbiztosság) ügybeosztása és vezető tisztviselői 1919–1944*. Kézirat az OPKM-ben, h. n., é. n. 4. és 33. Gyagyhy Dénes nem szerepel benne.)

¹⁰ Ilyen haragos támadójává vált pl. a minisztériumi osztályvezetésre törekvésének meg hiúsulása miatt Kirchner Béla, a kereskedelmi iskolák főigazgatója, és az Imre Sándor által indított rágalmozási perben elmarasztalt Kiss Menyhért. Utóbbi kihelyezését a minisztériumból – gyenge munkája miatt s tanári gyakorlata hiányában – még 1918 novemberében Imre Sándor szorgalmazta, ám az osztályvezetője kivitelezte.

¹¹ Az egyházi vezetőkhez intézett VKM 4816/1919. eln. számú, levelének ismertetését lásd: S. Heksch Ágnes (1969): *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere*. Tankönyvkiadó, Budapest. 143.

¹² A VKM 4507/1919. eln. számú rendeletével. Simon Gyula (szerk.): (1959): *Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából 1919–1931*. Tankönyvkiadó, Budapest. 101–103. Memoárjában Garbai Sándor, aki Imre Sándor közvetlen hivatali elődje volt a KM élén, közölte: visszahelyezte hivatalába Persián Ádám (1887–1934) katolikus újságíró, korábbi kormánybiztos az egyházi vagyonkezelőség élére. Végső Sándor (vál.: (2021): *Garbai Sándor a Tanácsköztársaságról és a zsidóságról. Válogatás a Forradalmi Kormányzótanács elnökének visszaemlékezéseiből*. Clío Intézet, Budapest. 168.)

¹³ A tanítóképzőknek – a KN 164054/1919. számú rendeletével megszüntetett – első osztályait a KM 164595/1919. VI. 2. sz., valamint a 164542/1919. VI. 2. sz., Quint József által fogalmazott, Imre Sándor által aláírt rendeletekkel állították vissza, s a felvételiket a tantestületekre bízták. Intézkedtek az előző évi bizonyítványok érvénytelenítéséről s az új bizonyítványok kiadásáról is. (MNL OL K 502-1919-5164495. és -164542.)

vatali állásuknál fogva sok emberre hathatnak. Tanár koromban sokszor hiányát éreztem a felsőbbégtől való közvetlen tájékoztatásnak. Bár távol állt tőlem minden gyámkodás, *kötelességemnek tartottam, hogy az előttem egyedül helyesnek látszó útra figyelmeztessem az iskolák vezetőit, s a félrecsúszástól eleve megóvjam őket.*

Értesültem, hogy nemcsak igazságszolgáltatásra készülnek néhol, hanem bosszúállásra is fenekednek. Tudtam, hogy ennek végzetes következményei lehetnek, mert igazságtalanságok és túlzások történhetnek. Különösen félttem attól, hogy a gyermekeket örökre elveszítjük. Ezért [1919. augusztus 10-ére, vasárnapra] összehívtam hivatalomba a középiskolai igazgatókat, s hozzájuk intézett beszédemben három fő gondolatot fejtegettem.

1. A nemzet lelki újjáépítéséhez fogva *alaposan át kell gondolnunk, mivel tudták a diktatúra szellemi vezetői annyira elbódítani a társadalom nagy részét. Meg kell ismernünk fegyvereiket, mert csak így harcolhatunk ellenük.* El kell ismernünk, hogy e tekintetben nem voltunk tájékozottak sem a körülöttünk érlelődő mozgalmak erejéről, sem a vezető gondolatai felől. *A tanulókat fel kell világosítanunk a sok, előttük is hangoztatott szocialista követelmény igazi értelméről és jogosultságáról, a nemzet és nemzetköziség viszonyáról. A haladás vágyát ki kell elégítenünk, s erre vezetőt kell keresnünk.* Az újraéledő nemzet vezetője csak Széchenyi lehet.
2. Szükséges lesz büntetés is. E tekintetben az a fő irányadó, hogy nekünk *a mi erkölcsiségünk felsőbbségét kell bizonyítanunk. A keresztyén erkölcsiségét, amely nem engedi meg a gyűlölködést és a bosszúállást, és megköveteli az igazságszolgáltatást.*¹⁴
3. Nem szabad elfeledni senkinek, hogy *az iskolának a nevelés a feladata.* A gyermekek nem felelősek a felnőttekért, azokkal tehát ne éreztessük szüleik bűnösségét, hanem igyekezzünk őket megnyerni” – idézte fel akkori beszéde fő gondolatait Imre Sándor 1922-ben.¹⁵

Éppen e beszédet megelőzően tárgyalt az Országos Szabadoktatási Tanács reaktiválása ügyéről az „ügyvivő” miniszterrel Gaál [Gaal] Jenő nyugalmazott műegyetemi tanár.¹⁶ Távozóban a fogadóteremben látta

¹⁴ 1923 júliusában e gondolatát így idézte fel: „Egész tevékenységünknek most a múlt korszakkal való leszámolásban azt kell bizonyítania, hogy *a mi keresztyén erkölcsünk tisztább, nemesebb, magasabb rendű az övéknél. Mi érdemük szerint megbecsüljük az embereket, s jobban ismerjük és tiszteletben tartjuk a ránk bízott gyermekeket.* A szülők hibáiért nem büntetjük a tanulókat, hanem igyekszünk őket magunkhoz fűzni.” (RL C/39. 13. cs. Államtitkári működésemről, 49. Kiemelés – D. P.)

¹⁵ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 107–108. (Kiemelés – D. P.) Ugyanaznap, 1919. augusztus 10-én kiadott VKM 4507/1919. eln. számú rendeletének 3. §-ában kitért erre is. Simon Gyula (szerk.): i. m. 102–103.

¹⁶ Gaál Jenő (1846–1934) közgazdász, jogász, az MTA és a felsőház „örökös” tagja, 1916-ban nyugalmazott műegyetemi tanár, a Magyar Társadalomtudományi

az összegyűlt 35 középiskolai igazgatót. Imre Sándor kijött hozzájuk, s a fentiekben összegzett beszédbe kezdett. A professzort érdekelte, hogy mit mond, ezért ott maradt. Meghallgatta, s hazaérve, a naplójába lejegyezte, amit hallott. A későbbi sajtótámadások, majd a rágalmozási per során a részt vett igazgatók közül ketten félreértelmezték, elmarasztalták Imre Sándort e beszédéért. Imre kérésére Gaál Jenő 1920. március 19-én kimásolta a naplójából, s elküldte a megtámadott államtitkárnak az általa aznap lejegyzett szöveget.

„Vázolta beszédében azt a rombolást, melyet a közoktatás terén a kommunisták végeztek. Felforgatták alapostól az iskolákat. Az osztálygyűlöletet hirdették és propagálták ott is, s a fegyelmet felborították. *Annak, hogy az iskola a társadalmi osztályok egymás ellen való uszításának legyen az eszköze és a tanítványok a tanítók ellen szavazzanak, nem képzelhető el semmiféle igazolása.* De a régi rend visszaállítása közben nem ajánlhatja eléggé a tapintatot a tanárokkal, tanítványokkal és ezek szüleivel szemben. Ez azonban nem azt jelenti, hogy mindent meg lehet bocsátani. Csak azt jelenti, hogy különbséget kell tenni, és a félrevezetetteket, mint gonosztevőket nem lehet kezelni. A pedagógusnak nevelnie kell. Ezt legjobban a lélekre való hatás által teheti.

A szocialisták tanításában is van megszívélni való. Azokat a mai társadalmi rend szempontjából alaposan meg kell vizsgálni, és ha annak kiépítésére felhasználható, fel is [kell] használni. Ez annál inkább igazolható, mert a régi rend helyreállítása [...] nem fogható fel úgy, hogy a jó alkati részek mellett egyúttal minden régi helytelenségnek és visszásságnak megörökítése is kívánatos. *A világháború és a két forradalom mindnyájunk és a társadalom lelkületét is átalakította.* Ezt nem szabad elfeledni. *Ehhez tehát az iskolának és a tanítónak is alkalmazkodnia kell.*

Tény, hogy a régi társadalomnak sok hibája és hiányossága volt. Minden osztály külön életet akart folytatni, és mindenikben volt valami osztálygóg. A nemzeti egység így nem alakulhatott ki. De az igazi nemzetköziségnek sem tulajdonítottunk kellő fontosságot. Az korántsem azonos a világpolgársággal. Hiszen *a nemzetköziség feltételezi a nemzetek létét, és azok harmóniája mellett virágzik a legjobban.*

A kozmopolitizmust *Széchenyi* elítélte és becstelenségnek mondta. De *mikor a magyarban egy törzsökös fajt akart megmenteni, azt az »emberiség feldicsőítése«* érdekében is kívánta. Ma is midőn erkölcsben, vagyonban el vagyunk pusztulva, a magyarságnak újbóli megmentéséről van szó. *Széchenyi* ezt a benne rejlő jótulajdonságok kifejlesztése és a hiányzó megszerzése által kívánta a jövő számára is biztosítani. Hibáit ki akarta küszöbölni. Ő is mondta, hogy nincs »magyar glóbus«. Ez nagy tévedés.

*A mi társadalmunk roppant politikai és társadalmi tájékozatlanság közepette állt. Az értelmiség legnagyobb része például nem bírt tiszta fogalommal sem országunk világhelyzetéről, sem a szociáldemokrácia lény[eg]éről, tévedéseiről, hamis tanításairól, de világraszóló jelentőségéről sem. Mindezt, ha tévelyegni nem akarunk, ismernie kell a művelt közönségnek. De nem Marx kell nekünk, hanem Széchenyi. Ha az ő tanításait követjük, nem jutottunk volna oda, ahol vagyunk. Ma sincs más menekvésünk, mint visszatérésünk Széchenyihez. S az ő szellemében merjünk a tévedésekkel szembeállva, nagyok lenni.*¹⁷

Beszéde közvetlen hatására Imre Sándor 1923-ban így emlékezett: *„E beszédemről mondták később, hogy nemzetietlen volt, és megbotránkozást keltett, mert megbocsátást hirdetett. Én úgy láttam, hogy nagyon mély hatása volt. Emlékszem idős emberek tágra nyílt szemére, amíg beszéltem és mély meghajlására a végén. Egy-két ottlévő barátom boldogan szorongatta a kezemet, hogy »így miniszter még magyar tanárnak nem beszélt«. [...] A hatást azonban nem ez jellemzi, hanem Málnai Mihálynak, az egyik legműveltebb pedagógusunknak¹⁸ a levele, amelyben ezt írja: »Bár csak minél többen megértenék, és bár csak sikerülne a nemzetet Széchenyi tanítványává tennie. Akkor Ön volna az a providenciális [gondviselészerű, gondviselés küldte] férfiú, ki a nemzetet meg fogja menteni«. Talán túlzás volt ez, talán a zsidó ember öröme azon, hogy a pogromos napokban ilyen beszédet hallott, – de azt mutatja, hogy volt út, amelyen minden becsületes magyarnak együtt lehetett volna előre mennie.*¹⁹

Mindkét beszédvariánsból egyértelmű: Imre Sándor az adott helyzetben az egyik legsürgősebb feladatnak a „régí társadalom”, valamint a forradalmak tanulságainak tárgyyszerű elemzését, tanulságaik s a szocialisták, kommunisták által felvetett jelszavak, problémák nemzeti és keresztény értékek alapján való értelmezését s ennek a közvélemény formálására való hasznosítását tartotta. Már a kollégáival a Pedagógiumban folytatott júliusi beszélgetéseik során felvetődött egy ilyen irányú kiadványsorozat tervezete.

¹⁷ RL C/39. 13. cs. Gaál Jenő levele Imre Sándorhoz, 1920. március 19. 1–2. (Kiemelések – D. P.) Levelében Gaál Jenő elmagyarázta, hogy miért is jegyezte fel ilyen részletesen az aznap történeteket, s egyben az Imre Sándort ért vádakra reflektáló rövid véleményt is csatolt az idézett beszéd szövegéhez. A kivonatot „Méltóságod általam minden ízében helyeselt beszédéből még elmondásának napján írtam meg. *Abban én nem találtam sem megbotránkozató nemzetköziséget, hanem csupán okos, és találó distinkciókat, sem kegyetlenséget Széchenyivel, a magyar nemzet nagy politikai apostolával szemben.*” (Uo. 3.)

¹⁸ Málnai Mihály Lipót (1860–1945) bölcsészdoktor a budapesti izraelita tanítóképző tanára volt. A *Magyar Pedagógia*, a *Magyar Tanítóképző* és az *Izraelita Tanügyi Értesítő* cikkeinek, tanulmányainak szerzője.

¹⁹ RL C/39. 13. cs. Államtükári működésemről, 49. (Kiemelés – D. P.)

Ezért az ügyvivő miniszter komoly érdeklődéssel fogadta augusztus 8-án az öt hivatalában felkereső Szabó Dezsőt,²⁰ Lendvai Istvánt²¹ és Neubauer Gyulát,²² „akik előadták a magyarságnak a proletárdiktatúra hazugságairól

²⁰ Szabó Dezső (1879–1945) tanár, író, publicista. Már 1907-ben hangot adott antiszemitizmusának. 1913-ban arról értekezett, hogy a magyar protestantizmusnak csak akkor lenne jövője és létjogosultsága, „ha ez a szolidaritás a szociáldemokrácia harcos organizmusává válna”. 1919 áprilisában arról írt, hogy ő „internacionális” a „tőke összefogó gyűlölete” s „a minden emberit élethez, naphoz, munkához és nevetéshez juttató építő szeretet” jegyében. Üdvözölte a 32 évesnél idősebb tehetséges írók fizetéshez juttatását, óvatosan bírálta a lapok, folyóiratok bezárását, síkraszállt a művészet szabadságáért. (Szabó Dezső: Az egész emberért. *Nyugat*, XII. évf. 1919. 7. sz. 455–457.) 1919 májusában az írók szakszervezetének végrehajtó bizottságába választották, s nem habozott szerzői díjat felvenni a KN-től még az utolsó napokban sem. (Megalakult az írók szakszervezete. *Fáklya*, X. évf. 1919. május 13. 4.) Utóbb a Tanácsköztársaságot a „vörös varangyok forradalmának” nevezte, s úgy vélte, hogy az nem volt más, mint drasztikus kísérlet arra, hogy a magát liberálisnak nevező, már „létezésével is imperialista”, nemzetközi zsidóság a gazdaság, a bankszektor és a kultúra után a politika hatalom fölötti hegemoniát is megszerezze. Az 1918–1919. évi forradalmakat „9 hónapos zsidó uralomnak” nevezte. Imre Sándornál tett látogatása időszakában az ellenforradalomtól „a vérségi és kulturális alapon összeforrott magyar faj igaz forradalmát” remélte, olyan politikát, amely „a két faj harca” nyomán abszolút mértékben, teljesen elválik a zsidóságtól. Várakozásai nem teljesültek. Kritikusán viszonyult a kialakult Horthy-rendszerhez is: azt „görénykurzusnak” nevezte. Lásd ehhez pl.: Szabó Dezső (1913): A magyar protestantizmus problémája. *Nyugat*, 14. sz. 121.; Szabó Dezső (1996): *Két faj harca*. Szabó Dezső Emléktársaság kiadása, Budapest. Szabó Dezső (1997): *Ázért mert én egy-két zsidót utálok?* Szabó Dezső Emléktársaság kiadása, Budapest. *Szabó Dezső vezércikkei a Virradatban*. Szabó Dezső Emléktársaság kiadása, Budapest. 1996. Romsics Ignác (1982): *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve*. Gondolat. 38–40., 218–219.; Gyurgyák János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Osiris, Budapest. 554–559.; Papp István (2012): *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa Kiadó, Budapest. 45–61.; Hatos Pál (2021): *Rosszfiúk világorradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Jaffa Kiadó, Budapest. 16. és 95–117.

²¹ Lendvai (korábban: Lehner) István (1888–1945), a kalocsai katolikus tanítóképzőt végzett költő, publicista. Versei az *Életben* és a *Nyugatban* jelentek meg. 1919-től a „keresztény nemzeti” irányzat jegyében a Bangha Béla páter szervezte Központi Sajtóvállalat lapjaiban dolgozott, majd rövidesen a *Nemzeti Újság*ot mérsékeltbb irányba kormányzó páter ellen fordult. Cegléden fájvédő programmal képviselővé választották. A második világháború alatt a *Magyar Nemzetben* publikált. Életét a nyilasok börtönében végezte. Eszmei pályafutásához lásd pl. Gyurgyák (2001): 430–435.; Gyurgyák János (2007): *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus történetéhez*. Osiris, Budapest. 226–229.; Veszprémy László Bernát (2021): *1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története*. Jaffa, Budapest. 50–53.

²² Neubauer (Abay) Gyula (1891–1978), akkoriban fiatal, kezdő közgazdász, statisztikus. 1918–1919-ben az *Új Nemzedék* munkatársa, a Magyar Nemzetvédelmi Szövetség, a Területvédő Liga tagja, a Keresztény Nemzeti Párt egyik alapítója. Ő írta az 1921-ben megjelent *A bolsevizmus Magyarországon* című kötet sajtóról szóló fejezetét, melyben kifejtette: „... az újságírógárda teljesen idegen test volt a magyar testben, szelleme idegen a magyar hagyományok, életviszonyok és nemzeti célok szellemétől. Eleinte meddő, később pedig ellenséges a magyarsággal szemben. [...] A magyar sajtó munkatársainak túlnyomó része is csak nemrégiben magyarrá vedlett idegenek közül került ki.” Tanulmányában felsorolta, hogy a két forradalom vezetői közül ki mindenki volt

való felvilágosítását célzó propaganda tervét. Röpcédulák és hosszabb kiadványok sorozatáról tájékoztattak. Kérték munkájukhoz a beleegyezésemet, támogatásomat, némi költség kieszközlését, és főként azt, hogy szabadságot adjam e célból a pénzügyi szolgálatból Neubauer Gyulát. *Ahogy elmondták a tervet, azzal teljesen egyetértettem, és örültem, hogy így a közvélemény tájékoztatása az én kezemben lesz, s nem valami vad politikusiában.* Most már nem emlékszem a terv részleteire, sem a folytatás minden mozzanatára. Tudom, hogy pénzt kértem Grünnt [Jánostól a pénzügyminisztertől], talán adott is, Neubauert szabadságot. Igyekeztem helyiséget juttatni e propagandabizottságnak, a bolsevista propagandabizottság volt helyiségében.

Talán el is foglalták már, de Haller István propagandaminiszter lett (augusztus 16.), s erről az akcióról egyáltalán nem akart tudni, sem fel nem használta, jöllehet ő maga egy hétig ebben az irányban semmit sem tett. Pedig akkor perceként múlt sok minden. Szabó Dezső és Neubauer keserűen beszélt nekem erről augusztus 22-én. Tudatták, hogy abbahagyják a munkát.²³ Nem volt módomban változtatni a dolgon, mert volt külön propagandaminiszter. *Sajnáltam, hogy az akkor már nyomdában lévő röplap a magyar ifjúsághoz, és »A nemzeti probléma és a marxizmus« című röpirat nem jelenhetett meg... Emlékszem, hogy ezt a mozgalmat nagyon fontosnak tartottam, mert ezek a kibékítés, összeforrasztás, a magyar egység gondolatával dolgoztak. Haller keresztényszocialista, vagyis katolikus propagandába kezdett, az 1918/19 telén folyt szociáldemokrata állami propaganda ellentétébe! Ez is egyike volt a megdöbbentő mohóság ostoba következményeinek* – írta Imre Sándor 1923 júliusában.²⁴

Az akció tervezete, az elkészült két írás – sajnos – nem áll rendelkezésünkre. Így nem vagyunk abban a helyzetben, hogy tárgyyszerűen megí-

korábban újságíró, s a sajtó felelősségét hangsúlyozta a forradalmak előkészítésében és támogatásában. „A bolsevista sajtó” stílusát így jellemezte: „Tudákos volt, marxista nyelvezetű, durva, bántóan közönséges.” Neubauer Gyula (1921): A sajtó. In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Franklin Társulat, Budapest. 728–747. Lásd ehhez: Szekfű Gyula (1935): *Három nemzedék, és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 335–341. Neubauer Gyula később az MTA és a Szent István Akadémia s rangos külföldi tudományos társaságok tagja, Pécssett egyetemi tanár, dékán lett. Majd 1948–1949-ben kényszernyugdíjazták, az MTA-ban is visszaminősítették, 1958-ban pedig kizárták. (1989-ben levelező tagságát visszaállították.) 1956-os szerepvállalása miatt 1957–1959-ben bebörtönözték.

²³ Paksa Rudolf könyvében arról tudósít, hogy Szabó Dezső ezt követően, 1919 őszén a propagandaminisztériumnak volt „egyik meghatározó alakja, ekkor került közelebbi kapcsolatba a fővárosi ellenforradalmi ifjúsággal, amely egyenesen istenítette a nárcizmusra hajló író, aki szívesen pózolt a nemzeti próféta szerepében”. Paksa Rudolf (2012): *A magyar szélsőjobboldal története*. Jaffa Kiadó, Budapest. 53.

²⁴ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működésemről, 48. (Kiemelés – D. P.) A Tanácsköztársaság alatt 334 fajta propagandakiadványt adtak ki 23 710 000 példányban. Huszár Károly (1920): A bolsevizmus kultúrpolitikája. In: uő (szerk.): *A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története*. Újságüzem Kiadó és Nyomda Rt., Budapest. 94.

télhessük: a propagandabizottság ilyen összetétele mellett vajon mekkora esélye lehetett volna Imre Sándor várakozásai teljesülésének, s hogy milyen „magyar egység”-propaganda létesülhetett volna e terv megvalósulása esetén. Szabó Dezső és Lendvai István akkoriban követhető nyilvános megnyilvánulásai alapján okkal feltételezhető, hogy ebből a „magyar egységből” – ha rajtuk múlik – kimaradt volna az akkori magyar társadalom kb. 5%-át kitevő zsidóság (s talán a hazai németek kevésbé asszimilálódott része is).²⁵ Ugyanakkor a „régí világhoz” és a Tanácsköztársasághoz való kritikus viszonyuk és szociális érzékenységük alapján²⁶ joggal feltételezhető, hogy ebben megfelelhettek volna az „ügyvivő” miniszter elvárásainak. Talán abban sem csalódott volna Imre Sándor, hogy a protestáns Szabó Dezső vezetésével nem képviseltek volna – a református és evangélikus felekezetekre hátrányos – kifejezetten katolikus propagandát. Bár a Keresztény Nemzeti Pártot alapító, később az MTA és a Szent István Akadémia tagjává választott Neubauer Gyula és a kalocsai katolikus tanítóképzőt végzett Lendvai István esetében, aki a – Bangha Béla jezsuita szerzetes szervezte – Központi Sajtóvállalat²⁷ munkatársa volt, ez sem lenne kizárható teljesen, ha nem az erre érzékeny református Imre Sándor felügyeletével folytatták volna munkájukat. Mivel az akcióból semmi sem lett, ennek a gondolatkísérletnek s a propagandabizottság egész történetének is *Imre Sándor akkori törekvéseinek, velleitásainak* (szándékainak, hajlandóságainak) *megismerése szempontjából lehet csak jelentősége.*

²⁵ Néhány hónappal az Imre Sándorral való együttműködési kísérletük után vetette papírra Lendvai István „A harmadik Magyarország” című írását, melyben – Móricz Zsigmond nyomán – úgy vélte, hogy az 1919-ben bekövetkezett „vörös enyészetben” egyszerre elveszett Tisza István és Jászi (Jakubovics) Oszkár világa. Az előbbieket „leöregedtek a magyar sorsról”. „Nekünk külön égéssel fáj, hogy apánkat látjuk hamis úton, és a faj jövőjét látjuk elborulni miattuk. A másik, az idegen ország, hazug ígéretek lidércfényével bolyongatott minket ingoványokon. Öldöklő céljainak agyafúrt szolgálatában Nyugateurópát, emberi ölelkezést, szabadságot, felsőbbrendűséget, fiatalságunk pattanó erőinek bátor és méltó kiélést ígért. [...] Többé-kevésbé mindnyájan átestünk ezen a nyugatos lázon, amelyet Kelet-Galícia szélhámosai ügyes tudatossággal fűtöttek szervezetünkben, s a legnagyobb, a legküldöttebb, aki minket jelenthetett volna: Ady Endre, el is veszett bele” – írta. A „harmadik Magyarország megteremtését kívánta. „Nem két szélsőség közt vágott középutat jelölök a »harmadik Magyarország« kifejezéssel, hanem azt az utat, amelyen egész lendületével – ha tetszik: minden szélsőségével – kellett volna lerohannia a magyarságnak, s amelyen most kell megrobognia jövőjét. [...] Ha ennek az önkifejtésnek ütemét, intranzigenciáját, pattogzásait vattás dobhártyák és megkérgesedett felhámok forradalminak érzékelik, – legyen. Akkor a magyar élet most harminc esztendeig forradalom lesz...” Lendvai István (1921): *A harmadik Magyarország. Jóslatok és tanulságok*. Pallas Irodalmi Rt. kiadása, Budapest. 7–9.; 11.; lásd továbbá a kötet 1918–1919. évi írásait; Móricz Zsigmond (1913): A magyar protestantizmus problémája. *Nyugat*, 16. sz. 216.

²⁶ Lásd ehhez: pl.: Gyurgyák János (2007): i. m. 229.

²⁷ Lásd ehhez: pl.: Hermann Egyed (1973): *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. (Auróra könyvek) 2., javított kiadás, München. 504–508.

(Mielőtt elhamarkodott ítéletet alkotnánk, s a történetben továbbhaladnánk, egy rövid kitérőben olvasóink figyelmébe kell ajánlanunk:

1. Nem Imre Sándor hívta őket magához e célból, hanem ők keresték fel az „ügyvivő” minisztert. Ezekben a napokban ő sokakkal tárgyalt, akik felkeresték őt, köztük olyanokkal is – pl. Somogyi Bélával²⁸ –, akikkel semmiképp sem lehetett egy ideológiai-politikai platformon.
2. Nem tudjuk, hogy a javaslattevők milyen tervet adtak elő, s milyen írásokat készítettek, melyeket Imre Sándor nyomdába engedett. Így azok ismerete nélkül az sem megítélhető, hogy mennyire jelentek meg bennük a szerzők személyes meggyőződései.
3. Jelen sorok írójának – sajnos – arról sincs információja, hogy vajon mennyire ismerte Imre Sándor az ajánlattevőket. Szabó Dezső mondatát („Meg kell gondolni, hogy Himnuszt éhes hassal csak egy bizonyos ideig lehet énekelni”), amelyet állami főreáliskolai tanár korábban mondott, s amely pedagógus és értelmiségi körökben közismertté vált (bár szerinte csak mások hamisították oda²⁹), már csak Tisza Istvánnal folytatott vitája okán is, bizonyára ismerete.³⁰ Érdeklődési köre folytán szinte biztosan olvasta „A magyar tanárság pszichéjéhez” címmel a *Nyugat* 1911. évi 11. számában megjelent írását s talán a folyóiratban gyakorta napvilágot látott

²⁸ Somogyi Béla (1868–1920) szociáldemokrata pedagógus, politikus, újságszerkesztő, Kunfi Zsigmond miniszter politikai államtitkára volt. A Tanácsköztársaság kikiáltásakor elhagyta a minisztériumot, mert nem értett egyet a kommunistákkal kötött paktummal s a diktatúrával. 1919. augusztus 14-én vagy 15-én azért kereste fel az „ügyvivő” minisztert, hogy visszaadja neki azt a honoráriumot, melyet egy (nem kommunista, hanem szocialista szellemű) elemi olvasókönyv megírásáért felvett a Közoktatási Népbiztosságtól. A közgazdasági és társadalomismeretek tárgya bevezetésére készülő Imre Sándort érdekelte volna a kézirat, hiszen tudta, hogy Somogyi Béla „a legjobb elemi iskolai tankönyvírók közé tartozik, könyvei közkézen vannak állami engedéllyel, csak nem a saját neve alatt”. Ezért felajánlotta neki egy új szerződést a kézirat fejében, de ő elzárkózott ettől. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 102–103.)

²⁹ Szabó Dezső (1965): *Életeim*. II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 402.

³⁰ Ebben olvashatjuk: „Kompetens-e a Kegyelmes Úr, hogy elbírálja, mit tesz az ember éhes gyomorral. Nem komikus – s bocsásson meg – nem szemérmetlen dolog-e, hogy Nagyméltóságod felrepülve a hús, vagy nem tudom, hány ezer holdas nivójára, odaéneklje a nyomorgó tisztviselőknek: legyetek idealisták, éhezzenek a hazáért! ... [A]z idézett mondat éppen egy aggodalmas kiáltás volt: Adják meg az anyagi békét azoknak, akik az ország jövőjét gyúrnak, mert ezeknek a nyomora nemzeti veszedelem. [...] Mindezek után, teljes hittel mondom: hazaellenes mindenki, ki őt, tíz vagy nem tudom, hány ezer holdnyi vagyonnal azt mondja a nyomorgóknak: ne gondoljatok az anyagiakkal, éhezzenek a hazáért. [...] Nagyméltóságod szereti a hazát a maga módja szerint (tízezer jóllakott, húszmillió éhes idealistával), mi a magunk módja szerint (minden becsületes munkát gond nélkül, elégedett élet illet meg)” – írta 1911. április 24-én, Székelyudvarhelyen Szabó Dezső. Lásd: Szabó Dezső (1911a): Válasz. Nagyméltóságú gróf Tisza István volt miniszterelnök, nagybirtokos úrnak. *Nyugat*, 9. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00079/02401.htm> (letöltés dátuma: 2021. 02. 02).

egyéb munkáit is.³¹ Református elkötelezettsége miatt bizonyára olvasta Szabó Dezső és Móricz Zsigmond protestantizmusról közölt írásait, s nem kerülhette el figyelmét a katolicizmus és szocializmus között a „pad alá kerülő” protestantizmusról szóló, nézeteivel összecsengő fejtegetése sem.³² Tudomása lehetett *Az elsodort falu* 1919. május végi – június eleji megjelenéséről is.³³ Ám a köztük lévő személyes kapcsolat s Imre Sándornak Lendvai Istvánhoz és Neubauer Gyulához való viszonya, az, hogy találkozássukkor mennyire ismerte írásaikat, meggyőződésüket, az általunk jelenleg ismert források alapján nem megítélhető.³⁴

Az 1919. augusztusi napok történetét folytatva: *Imre Sándor nemcsak a propaganda, hanem az iskolai oktatás keretében is fontosnak ítélte a közelmúltban látványosan felszínre jutott társadalmi problémák, jelszavak stb. tárgy-szerű újraértékelését.* Ennek érdekében további három kezdeményezéssel élt.

Egyrészt – többszöri üzenetküldés révén³⁵ – sikerült magához hívnia a református jogakadémián korábban társadalom-gazdaságtani kurzusának vázlatát nyomtatásban is publikált Kovács Gábor egyetemi tanárt, akivel egy általa már régen szükségesnek ítélt új tantárgy terveinek elkészítéséről tárgyalt.³⁶

„Csak augusztus 12-én beszélgethettem vele arról a tárgyról, amelyet tanulmányi szempontból akkor a legfontosabbnak tartottam: a közgazdasági és társadalmi ismereteknek a közép fokú iskolákba való beviteléről.”³⁷ Már a for-

³¹ Szabó Dezső (1911b): A magyar tanárság pszichéjéhez. *Nyugat*, 11. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (letöltés dátuma: 2021. 02. 02).

³² Szabó Dezső (1913): i. m. 121.

³³ Szabó Dezső (1919): *Az elsodort falu. Regény két kötetben.* Táltos, Budapest. <https://mek.oszk.hu/18300/18390/#> (letöltés dátuma: 2021. 02. 02).

³⁴ Imre Sándor hagyatékában csak egyetlen magánjellegű levél maradt Szabó Dezsőtől. A levél hangvételéből ismeretségük nem tűnik közelinek. (RL C/39. Imre Sándor levelezés.)

³⁵ Az elsőre S. Heksch Ágnes szerint 1919. augusztus 7-én kerülhetett sor. (S. Heksch Ágnes: i. m. 150.)

³⁶ Kovács Gábor (1883–1920) a népesedés társadalmi feltételeivel, társadalom-gazdaságtannal stb. foglalkozó közgazdász, jogász, debreceni, kolozsvári, budapesti egyetemi tanár. Marx és Oppenheimer hatására próbálta továbbfejleszteni a klasszikus közgazdasági elméleteket. A spanyolnátha-járványban fiatalon, 37 évesen, 1920. január 29-én elhunyt. Lásd ehhez: Kovács Gábor (1908): *A népesedés elmélete.* (Társadalomtudományi és Gazdaságtörténeti kutatások, IV. (szerk.): Mandelló Gyula.) Debrecen; Kovács I. Gábor (2015): Kovács Gábor (1883–1920) miskolci születésű közgazdász professzor életpályája. A református tanárcsaládtól a debreceni tudományegyetemi katedrán át a budapesti Marx–Engels Munkásegyletemig. *Történelem és Szociológia*, internetes folyóirat, Miskolc, 2. sz. 47–56. <http://tortenetitar.hermuz.hu/wp-content/uploads/2020/04/Kovacs-I-Gabor.pdf>.

³⁷ Ezt Fináczy Ernő is így látta. Lásd ehhez: Fináczy Ernő (1919): Négy hónap a magyar közoktatás történetéből. *Magyar Pedagógia*, 28. évf. 114.

radalom alatt tele volt az ifjúság mindenféle közgazdasági és szociológiai frázissal. A proletárdiktatúra alatt külön emberek jártak ily tárgyú tanításra az iskolákba (a legalsó osztályaiba is a gimnáziumnak!). A falakon egymást érték a plakátok, tele efféle kifejezésekkel. A tanároknak olvasniuk kellett a kommunista kiáltványt, Buharin füzetét, s egyebeket. A felnőttek is emésztetlenül tartották magukban, amit úton-útfélen hallottak. Úgy gondoltam, hogy halaszthatatlanul sürgős ezekben a kérdésekben értelmes, igazságos felvilágosítást adni az ifjúságnak, s azon keresztül a felnőtteknek is.

Kovács Gábor készséggel vállalkozott a segítségre, de csak a közgazdasági ismeretekben mondta teljesen otthonosnak magát. Ismételten beszélünk a dolgról. Kívánságomra magára vállalta az egész tervezet elkészítését úgy, hogy a középiskolában a IV. és VIII. osztályokban legyen ez az új tárgy. *A IV. osztályban azért kívántam, mert onnan sok tanuló elmegy s nem tanul tovább. A VIII. osztályban azért, mert az egyetemre lépés előtt, mintegy befejezésül és összefoglalásul a jelen tárgyalását óhajtottam volna.* A kezdés itt történt, ezért említettem itt ezt a tárgyat, a megvalósulás azonban hosszas előzmények után hónapok múlva következett” – emlékezett 1923-ban Imre Sándor.³⁸ A Huszár Károly minisztersége alatt erről készült rendeletről³⁹ egy következő tanulmányban még szólunk.

Imre Sándor akkori törekvéseinek, motívumainak rekonstruálásában segíthet, hogy egy ilyen tantárgy bevezetését szorgalmazta, s talán az is, hogy „a bolsevista” irodalommal szembeni – már a Tanácsköztársaság alatti beszélgetések során a Pedagógiumban tervezett – felvilágosító kiadványsorozatban is „a szocializmus tárgyszerű ismertetése” téma szerzőjének az erről már 1907-ben publikáló⁴⁰ Kovács Gábort jelölték. Az „ügyvivő” miniszter annyira fontosnak tartotta tervének a német és francia egyetemeken is tanult, idegen nyelven is publikáló, tudományosan rendkívül termékeny fiatal professzorral való megbeszélését, hogy többféle csatornán át szorgalmazta mihamarabbi találkozásukat. Kovács Gábor – Imréhez hasonlóan – régi református családból származott, s Debrecenben közelebbi kapcsolatban állhatott Juhász Nagy Sándorral. Ám, a szabadkőművességtől távolságot tartó Imrétől eltérően, Kovács a debreceni Haladás, majd a Kőrösi Csoma Szabadkőműves Páholyok tagja⁴¹ s utóbbi

³⁸ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működésemről, 52–53. (Kiemelések tőlem – D. P.)

³⁹ 1919. november 21-én jelent meg a VKM 200.884. B. I. sz. rendelete a közgazdasági és társadalmi ismeretek tanítása tárgyában, a polgári iskolák, középiskolák, óvó- és tanítóképzők számára. *Hivatalos Közlöny*, XXVII. évf. 45. sz. 377–385.

⁴⁰ Kovács Gábor (1907): *A szocializmus*. Stampfel-féle Könyvkiadó Hivatal, Budapest.

⁴¹ E páholyról lásd: Szabó Gyula (2000): *A debreceni szabadkőművesség a dualizmus korában*. (Történeti Tanulmányok, VIII.) A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének Kiadványa, Debrecen. 177–179. (http://epa.niif.hu/03200/03254/00019/pdf/EPA03254_torteneti_tanulmanyok_2000_08_167-182.pdf). „Az őszirózsás forradalom sok szempontból a szabadkőműves elvek gyakorlati megvalósítását jelentette” –ol-

programírója is volt. Igazgató választmányi tagként szerepelt a Magyar Közgazdasági Társaságban, választmányi tagként a Társadalomtudományi Társaságban, s választott tagként az MTA égisze alatt működő Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaságban.⁴² A *Huszadik Század* folyóirat munkatársaként is tevékenykedett. Lovászy Márton miniszter a budapesti egyetem jog- és államtudományi karát, „az új szociális szellem befogadása végett”, jog-, állam- és társadalomtudományi karrá kívánta átalakítani. Ezért 1918 decemberében hét új tanszék szervezését kérte, s megnevezte jelöltjeit, köztük Kovács Gábort is. Az egyetem tiltakozott autonómiája megsértése ellen, ám az új miniszter, Kunfi Zsigmond mégis kinevezte az érintetteket, majd amikor az egyetemi tanács „felfüggesztette az új tanárok esküjének kivételét”, a miniszter függesztette fel az egyetem autonómiáját.⁴³

Kovács Gábor – aki sem szociáldemokrata, sem kommunista nem volt – a kar dékánhelyettese lett, s maradt a Tanácsköztársaság alatt is.⁴⁴ Az

vashatjuk a tanulmányban (179.); Palatinus József (szerk.): (1998): *A szabadkőműveliség bűnei*. Reprint kiadás, k. n., h. n., 181.

⁴² Paksa Rudolf: i. m. 38.; Ablonczy Balázs (2003): *Teleki Pál*. Osiris Kiadó, Budapest. 116–118.

⁴³ Az egyetemi tanács 1919. január 29-i határozatára válaszul Kunfi Zsigmond nyilatkozatában közölte, hogy ezt obstrukciónak tartja, s úgy véli, hogy „az egyetem jogi karának állásfoglalása áltudományos és jogi formulákba öltöztetett támadás a kormány és a forradalmi Magyarország ellen. Én minden örömmel azon leszek, hogy ez a támadás úgy veressék vissza, ahogyan az efféle akciókkal szembe kell szállnia a forradalomnak, ha élni akar, és a céljait meg akarja valósítani.” (*Az egyetemi tanács fölfüggeszti az új tanárok esküjének kivételét. Kunfi elvtárs, közoktatásügyi miniszter nyilatkozik a tanács állásfoglalásáról. Népszava, XLVII. évf. 26. sz. 1919. január 30. 4.*) A minisztertanács 1919. február 4-én 1. napirendi pontként tárgyalta Kunfi Zsigmond javaslatára az egyetem autonómiájának felfüggesztéséről s Jászi Oszkár egyetemi tanár kormánybiztosi kinevezéséről az egyetem élére. MNL OL. K 27. 1919. 04.02. <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacs-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/59449?search=1919.%20augusztus%207&term=eyJxIjoiMTkxOS4gYXVndXN6dHVzIDciLCJmcSI6eyJkY-19pZCI6eyIyODM4MDIzYTc3OGRmYWVjZGM5MTI3MDhmNzIxYjc4OCI-6IjUxIn19LCJzb3J0Ijoic2NvcuUiLCJhcSI6IiIsImFhVHlwZSI6Ij9&curr=1> Nyilatkozatában Kunfi Zsigmond e lépését azzal indokolta, hogy átképző tanfolyamokat tervez pedagógusok számára, s „nyilván teljesen céltévesztett dolog volna szociális tanfolyamokat rendezni, de ezeken a tanítást a régi rezsim ideológiájáért lelkesedő tanárokat bízni. Ezért volt mellőzhetetlen a jogi fakultásra új, forradalom- és köztársaság hű embereket kinevezni.” (Szocialista kultúrpolitika. *Népszava, XLVII. évf. 34. sz. 1919. február 8. 2.*) A bölcsészettudományi karról előbb „szabadságot”, majd „végelbánásra” szánt Tisza Istvánt nagyra tartó, legitimista, Istenről és hazáról való szabad szólásához ragaszkodó katolikus tudós, Fináczy Ernő erről utóbb így vélekedett: „... az újonnan kinevezett tanárok szocialista, vagy kommunista érzületükről ismeretes egyének, részben inkább politikai agitátorok, mint tudósok” voltak. *Fináczy Ernő. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2000. 124.*; Fináczy Ernő (1919): i. m. 107–111. Lásd ehhez: Bellér Béla (1979): Az 1918/19-es forradalmak közoktatáspolitikája. *Századok*, 113. évf. 197–241., 196–198.; Ladányi Andor (1999): *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 33–38.

⁴⁴ Litván György (1968): A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erő-

1919. május 3-án létrehozott Marx-Engels Munkásegyletemen is oktatott. Az előadások Kovács Gábor kurzusával kezdődtek: a Marxot és Engelst megelőző régi szocializmusról beszélt. „A gyakorlott ismeretterjesztő gondosan felépítve, a fogalmak pontos meghatározásával indítva, intellektuális igényességgel és pontossággal mutatta be a szocialista gondolat és mozgalmak fejlődéstörténetét Platóntól Marxig” – konstataulta tudós életrajzírója.⁴⁵

Jelenleg csak egyetlen, az „ügyvivő” miniszter által a professzorhoz írt beszélgetésre hívó levelet ismerünk. Nem világos, hogy volt-e, s ha igen, milyen, a személyes kapcsolatuk. Bár egy évtizeddel korábban mindketten polgári gondolkodású tudós emberekként érdeklődtek a szocialista tanok iránt, de Imre Sándornak a szocialisták nevelési elveiről szóló könyvében ennek nem sok nyomát látni. Vélhetően e kötet 1920 elején kinyomtatott – ám az Imre Sándor elleni sajtótámadások hatására végül terjesztésre sem került – második kiadásának előszavában találjuk az akkor már államtitkár Imre együttműködési törekvésének magyarázatát.

Az iskolának „nem kész ítéletet kell a tanulónak átadni, hanem személyes ítéletre való képességet kell benne kifejleszteni. S ennek az a feltétele, hogy tárgyiasságra, igazságra való becsületes törekvés legyen meg mindnyájunkban. Bizonyosra veszem, hogy erre az egész magyarságban nagyobb a készség, mint egy évvel ezelőtt, csak olyan vezérek kellenének mindenik félén, akik ezt a készséget erősítik és felhasználják.

A nevelés ügyében ennek akként kell nyilvánulnia, hogy a szocialisták ismerjék el kívánságaikból mindannak a megvalósíthatatlanságát, ami ilyennek bizonyult, minden hibát, amit ügyetlen embereik ejtettek, s minden bünt, amit gonoszok a gyermekek lelke ellen elkövettek.

Majd pedig mindenki ismerje el, ami igazság a szocialistáknak eddigi nevelésünkre vonatkozó bírálatában és javaslataiban található. S ebben nem annak kell bennünket irányítania, amit a diktatúra idején láttunk, hanem annak, ami a szocializmus mivoltából következik. A tárgyiasságra való törekvés nemcsak az osztályok, hanem a vallásfelekezetek között is elősegíthetné a megértést és az együtt dolgozást” – írta 1919. december 21-én Imre Sándor.⁴⁶ E törekvéséhez remélhetett munkatársat Kovács Gábor professzorban.

A hatékony oktatáshoz, neveléshez, propagandához elengedhetetlen a célcsoportok helyzetének sokrétű megismerése is. Imre Sándor – minisztersége, majd államtitkársága idején – a diákok és pedagógusok körére és az iskolák környezetére vonatkozóan több kísérletet tett ennek ösztönzésére.

próbája 1918–1919. fordulóján. *Történelmi Szemle*, 4. sz. 409–427.

⁴⁵ Kovács I. Gábor: i. m. 55. Előadásai a Munkásegyletem kiadásában, 64 oldalas füzetben jelentek meg.

⁴⁶ Imre Sándor (1920): *A nevelés sorsa és a szocializmus. Az iskolai nevelés lehetőségei és a szocialisták nézetei a nevelésről. A tárgyiasság nevelői gondolkodás érdekében.* Budapest. II–III. (Kiemelés – D. P.)

Nyitányuknak tekinthető a 103188/919. V. számú rendelete a középiskolák, tanítóképzők és polgári iskolák igazgatóságaihoz.

„Elrendelem, hogy az ifjúság nevelésében tapasztalható rettenetes züllés okai iskolánként megállapíttassanak. E célra minden tanári testület 4-4 tanárt válasszon meg kebeléből bizottsággul. A bizottságok elnökeit magam jelölöm ki egy másik iskola tanári testületéből, s azokat látom el közelebbi utasítással. Már most közlöm azonban, hogy a készítendő jelentés végén javaslatokat várok minden bizottságtól nevelési intézkedésekre nézve.”⁴⁷

Visszaemlékezésében hozzátette: „A cél az volt, hogy kénytelen legyen minden tantestület behatóan foglalkozni az ifjúság állapotával, keresni annak magyarázatát, s az orvoslás útját. A más iskolából való elnök pedig egyrészt hazavitte a tapasztalatokat a saját iskolájába, másrészt, mint idegen zavartalanabbul mutathatott rá a bajok igazi okaira. Fájdalom, hogy az ügyosztályok nem vették elég komolyan ezt a rendeletet (nem voltak ilyesmihez szokva)”. Pedig Imre utóbb a tantestületek által megválaszolandó kérdéssort is mellékelte a tárgyalásokhoz. „Sok helyen pusztán a diákok fegyelmi bizottságának fogták fel” – tette hozzá. Az egybegyűlt – rendkívül változó színvonalú anyag – elemzése is elmaradt, „pedig a kérdőívem alapján érkezett anyagból nagyon komoly megállapításokra nyílt volna alkalmam” – sajnálkozott utólag.⁴⁸

„Legfőbbnek” Imre Sándor azt tartotta, hogy az iskolák mielőbb lássanak munkához, s hogy „a kezdet tudatos, egyöntetű, tehát szervezett legyen, és pedig minden iskolafajban”. Ezért – ahogy korábban, 1919. január 5-én is – a kegyesrendi gimnáziumba hívta össze a budapesti közép-, kereskedelmi, polgári iskolák és a tanítóképzők igazgatóit és a tantestületek egy-egy tanárát.

„Magam elnököltem az értekezleten. Megbeszéltük a tanév megnyitásának körülményeit, s a bolsevista intézkedések (pl. osztályzatnélküli bizonyítványok stb.) rendbehozásának érdekében szükséges tennivalókat.”

Pintér Jenő és/vagy a tanárok akkor alakult Nemzeti Szövetsége⁴⁹ javasolták, hogy a középiskolák színvonalának megőrzése érdekében tartsanak

⁴⁷ MNL OL K 592-16-103188. (Kiemelés – D. P.)

⁴⁸ RL C/39. 13. cs. Kézrel írt emlékirat államtitkári működéséről. 51–52. A tanítóképzőkből fennmaradt erre vonatkozó jelentések egybehangzón túlzásnak tartották a rendeletben megfogalmazott feltételezést. Úgy vélték, hogy iskolájukban nem volt tapasztalható „rettenetes züllés”, s a kérdésekben említett, akkoriban botrányosnak tartott szexuális felvilágosító előadásokról sem tudtak beszámolni. Mindazonáltal hiányos, ám értékes forráscsoportot képviselnek ezek a beszámolók az iskolákban a Tanácsköztársaság alatt történetekről s azok közvetlen reflexiójáról a tantestületekben. Lásd ehhez: Donáth Péter (2020): i. m. 164–210.; Fölvilágosító propaganda a nemi életéről. *Népszava*, XLVII. évf. 134. sz. 1919. június 6. 6.; Fináczy Ernő (1919): i. m. 96.

⁴⁹ Megalakulásának előkészületeiről lásd: Kőte Sándor (1979): *A Tanácsköztársaság közoktatáspolitikai és pedagógiai törekvései*. Tankönyvkiadó, Budapest. 226.

középiszkolai felvételi vizsgákat. „Nem tudom, hogy ezt az intézkedést én adtam-e ki, vagy már Huszár Károly, de azt tudom, hogy ezt az intézkedést helyénvalónak tartottam... Csakhamar megtudtam, hogy a végrehajtásban egészen más gondolat vezette a tanárok nagy részét: *a zsidók kirekesztésére használták fel!*⁵⁰ Szerették volna ugyanezért a fővárosi polgári iskolák is, hogy ott is legyen felvételi [s a tanítóképző, hogy legyen „erkölcsi és nemzeti arravalóság”-vizsgálat].⁵¹

Ha nem csinálják így a középiszkolás felvételikén általában, ha nem indul olyan válogatás nélküli zsidóüldözés,⁵² akkor nem csinálták volna meg a zsidógimnáziumot, s így nem volna most már több (Budapest, Debrecen) olyan nevelőintézet, amely állami engedéllyel éppen a zsidó öntudat nevelését tartja elsőrendű feladatának! Mindenben a szörnyű rövidlátás és ösztönös, tehát vak eljárás! ... [Í]me a [saját] középiszkolák nyitására jóformán rákényszerítette a zsidóságot... a »keresztény kurzus« – értékelte Imre Sándor a történeteket 1923-ban.⁵³

⁵⁰ A középiszkolai felvételi vizsgák VKM-rendeletek alapján 1924-ig maradtak fenn, akkor visszavonták azokat. Lásd ehhez és az ezzel kapcsolatban az OKT-ban zajlott vitákhoz: Csibi Norbert – Dévényi Anna: Egy miniszteri tanácsadó testület műhelytitkái. Az Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyveinek forrásértéke 1872–1945. In: Slachta Krisztina – Bánkuti Gábor – Vonyó József (szerk.): (2016): *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Kronosz Kiadó, Pécs. 171–176.

⁵¹ Budapesten akkor már létezett izraelita tanítóképző, ezért a forradalmak által jobban érintett fiúképzőkbe már nem jelentkeztek zsidó tanulók. Így nem az ő kizárásukra gondoltak, amikor a forradalmak reflexiójaként a budai állami tanítóképzőben 1920. február 4-én határozatot fogadtak el a tanító- és tanárképzőbe jelentkezők „erkölcsi és nemzeti arravalóságának” vizsgálatáról, melyet a kibocsátó intézmények vagy helyi hatóságok jellemzéseivel láttak elérhetőnek. Ezt február 10-én javaslatként megküldték a VKM-be. Azt véleményezve Wágner János szakfelügyelő elismerte, hogy a beadványtevőket „a legnemesebb intenciók vezetik”, ám a javaslat elejtését javasolta „pszichológiai és pedagógiai, valamint adminisztratív, és bel- és külpolitikai okokból”. Budapest Főváros Levéltára VIII. 130. a., 22. az 1920. február 4-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében; MNL OL K 502-1920-5-13954.; lásd ehhez: Donáth Péter (2020): i. m. 201–209.; Dévényi Anna (2020): A középfokú oktatás társadalompolitikai vetületei a Horthy-korszakban. *Századok*, 154. évf. 1. sz. 94–95. Abban, hogy ez így történhetett, s a főigazgató véleményét elfogadták, szerepe lehetett – az akkor még e területet is felügyelő – Imre Sándor államtitkárnak, aki már 1919 elején, helyettes államtitkárként e korosztály világnézet-politikai kiforratlanságával kapcsolatban a szocialista diákszervezetek világnézet-i törekvéseivel szemben hasonló álláspontra helyezkedett.

⁵² A gimnáziumokba és reáliskolákba az 1919/1920. tanévre felvett tanulók 58%-a volt keresztény és 41,2%-a zsidó. A következő tanévben ez az arány 68%-ra és 32%-ra módosult. N. Szegvári Katalin (1988): *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók felvételéről*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 121. A továbbiakban a numerus clausus törvény hatására, majd az 1928. évi módosítás után is érvényesült hasonló – formális és informális – szelektációs tendencia a VKM titkos utasítására vagy „a dolgok természetes rendje” szerint a középiszkolákban. Lásd ehhez pl.: Karády Viktor (1997): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok*. (Replika könyvek, 3.) Replika Kör, Budapest. 151.

⁵³ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat államtitkári működéséről. 50–51. (Kiemelés – D.

Az augusztus 15-i tanácskozáson az e hivatalában utolsó napját töltő „ügyvivő” miniszter arra kérte megjelent kollégáit, hogy a tanévnyitókat korosztályonként, két részben (a felső és alsó négy osztálynak külön) tartásák, s ott, ahogy a tanévnyitó tanári értekezleten is, tartsanak olyan tartalmú beszédet, melyet ő mondott a számukra.

„Beszédem fő gondolata az volt, hogy a nemzetépítő munkától csak úgy várhatunk sikert, ha ismerjük és értjük helyzetünket. *Igyekezniünk kell tehát a nemzet mai állapotát megértenünk. Kötelességünk ez, kivált nekünk, akik a nemzet életének további alakulását a neveléssel irányítani vagyunk hivatva.* E megértés azonban csak úgy állhat be, ha minden eseménynek az okait keressük, és a megtalált okot, még ha kellemetlen is, komolyan fontolóra vesszük. Tudnunk kell, hogy történelmi szükségszerűség csakugyan van. *Minden fejleménynek megtalálhatjuk az okát, vagy abban, amit tettünk, vagy abban, amit elmulasztottunk.*

Így vagyunk most is: a háború lelki hatásai, az orosz fogolytáborokban folyt rendszeres izgatás és kitanítás, az itthoni kicsinyes politikai civódások, előrelátásunk és tudatos nemzeti politikánk teljes hiánya, népünk lelki gondozásának elhanyagolása és a középosztály szervezetlensége, az októberi forradalom keletkezési módja és folytatása stb. mind világossá teszik, hogy a proletárdiktatúra az előzményekből szükségszerűen következett. *Ebből tértem azután arra, hogy az iskolának mily határozott politikai tudatosságra van szüksége, s miben kell ennek nyilatkoznia*” – emlékezett 1922-ben Imre Sándor,⁵⁴ anélkül hogy e memoárjában az utóbbi gondolatát kifejtette volna.

Vélhetően valami olyasmit mondhatott az iskola, a pedagógusok politikai szerepéről, amit 1919. december 21-én *A nevelés sorsa és a szocializmus* második kiadásának előszavában kifejtett:

„A diktatúra... egyenesen vadul osztálynevelést folytatott⁵⁵ [...] Ez-

P.) Korántsem csupán a gimnáziumi felvételeknél alkalmazott diszkrimináció készítette az érintetteket a zsidó gimnáziumok létrehozására. Lásd ehhez: Felkai László: A magyarországi zsidó iskolák tanterveinek áttekintése. In: Horánszky Nándor (szerk.): (2001): A tanterv kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban. A tantervelmélet forrásai című sorozat bevezető tanulmányai. Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgálat Intézmény, Budapest. 238–239., 251–252. A felvettek közül is – már korábban is – többen hátrányosan megkülönböztetve érezhették magukat egyes gimnáziumokban. Lásd pl.: egy – 1919. január 22-én kelt levelét aláírni nem merő – szülő panaszát a 12 éves gyermekét ért gúnyolódásokról (RL C/39. 22. cs. a. 1291–1292.).

⁵⁴ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 108–109. (Kiemelés – D. P.) „Mindebből azonban Acsay István [a Budapest VII. kerületi Barcsay utcai állami főgimnázium igazgatója] csak annyit jegyzett meg, s adott elő a vizsgálóbíróknak, amikor az augusztus 10-i beszédemről kérdezte, hogy egy másik beszédem szerint mindannak, ami történt, be kellett következnie, tehát, mintha azt mondtam volna, hogy ami történt, jól történt” – jegyezte meg 1922-ben Imre Sándor. (Uo. 109.)

⁵⁵ A KN-ben ennek egyik legfőbb eszköze a Szellemi Termékek Országos Tanácsa volt, mely kiadványai mellett a Központi Zálogházban könyvgyűjtő telepet is működtetett.

zel szemben a most uralkodó politikai iránynak teljes egyenességgel állást kell foglalnia, de nem szabad a munkásosztály nevelését elhanyagolnia. *A nemzet sorsa azon fordul meg: tudunk-e benső egységet létesíteni. Ennek pedig éppen az a feltétele, hogy a gyermekek és serdülők lelkét ne engedjük egyoldalúan pártpolitikai irányba vezetni. Ezért legfőbb kötelesség most valóban az egész nemzet minden tagját hozzá mért és neki való módon részesévé tenni a nevelésnek, s valamennyit felemelni arra a magaslatra, amelyen a különböző osztályok gyermekei megértik egymást, és közös munkára összefoghatnak. A keresztyénség és a nemzeti gondolat az osztályellentéteket kizárja, ennek a nevelésben önként érthetően kell érvényesülnie. Ha nem így történik, szükségképpen megmarad a másik félnek az a törekvése, hogy ismét ő kerítse a nevelést hatalmába.*

Az utolsó esztendőnek az a legfőbb művelődéspolitikai tanulsága, hogy az iskolába csakugyan nem szabad bevinni pártpolitikát, mert az ott igazán pusztító méreg. Ebből azonban nem az következik, hogy a politikát teljesen zárják ki az iskolából, hanem éppen az, hogy *a politikai érzéket fejlesszük, a nemzet nagy kérdései iránt az érdeklődést felébresszük és kielégítsük. Erre kaptam eddig mindig, s kapom bizonyára most is azt a feleletet, hogy ezt a kívánságot nem teljesítheti semmiféle tanítóember, csak a saját politikai meggyőződése szerint. Hangoztatni kívánom, hogy mindig láttam s ma még jobban látom, hogy ez így van, s hogy valóban az az értékesebb ember, akinek erős meggyőződése van. De nem szükséges, hogy ez pártpolitikai módon jelenjen meg a nevelésben*” – hangsúlyozta Imre Sándor.⁵⁶

Kérdés, hogy az akkori rendkívül megosztott társadalomban mennyire és hányan érthették meg s méltányolhatták e törekvését. Imre Sándor többször keserűen tapasztalta szavai, intenciói félreértését vagy figyelmen kívül hagyását. Az „ügyvivő” miniszterségével kapcsolatos memoárjában szomorúan konstatálta:

„Meg kell említenem, ami mindenek között a legsúlyosabb lett, s már ekkor kezdődött. *A tanárkarokban valósággal lobogni kezdett a gyűlölködés és vádaskodás egymás ellen. Ez már akkor megkezdődött. Próbáltam fékezni, az iskolákra vonatkozó rendeletben korlátokat állítani, bent a VKM-ben, s kint akikkel találkoztam a magam szempontjait megértetni, – de láttam, hogy itt lavina indul.*⁵⁷ *Azt nem tudtam, hogy én is alája kerülök. Annyira*

Ennek „likvidálására” Imre Sándor Magyar Zoltán miniszteri titkárt küldte ki miniszteri biztosként azzal, hogy a szakmai szempontok érvényesítéséért vonja be a munkába Hóman Bálint egyetemi könyvtárorát és id. Bibó István miniszteri titkárt. (OSZK Kt. 15. f. Hóman Bálint levelezése. Imre Sándor 4426/1919. eln. VKM. számú levele 1919. augusztus 11.)

⁵⁶ Imre Sándor (1920): i. m. II. (Kiemelések – D. P.)

⁵⁷ A Keresztényszocialista Tanítók Szakszervezete közlönyének vezércikkében már 1919. január 15-én közölték: „[A] hatalom, a kormány részesei véres, kiszámíthatatlan, pusztító kultúrharcot kezdenek. [...] A szociáldemokraták és radikálisok türelmetlen iskola-

tisztának tudtam magamat, s annyira világosnak és becsületesnek tartottam a másokra nézve felállított irányelvet: igazságtevés, de nem üldözés. Ez a szempont azonban akkor nem kellett, s emiatt már ezekben az első napokban is nehézségeim voltak. Ezért kellett ezt felemlítenem” – írta 1923-ban, a további fejleményekre utalva Imre Sándor.⁵⁸

Ám mi még ne szaladjunk ennyire előre. Térjünk vissza az 1919 augusztusában történetekre! Ahogy a fentiekben említettük, Imre Sándor 15-én tudta meg, hogy az általa néppárti, katolikus kötődései miatt József főhercegnek határozottan nem ajánlott *Huszár Károly* lesz a válás- és közoktatásügyi miniszter, s azt is, hogy az ugyanakkor problematikusnak mondott *Haller István* tárca nélküli propagandaminiszter lett az – immár nem „ügyvivő” – új Friedrich-kormányban. (Majd Huszár utódja a VKM-ben). Az akkori szituáció ismeretében kevésbé tarthatta valószínűnek, hogy az érintettek előbb-utóbb ne szerezzenek tudomást az ideiglenes kormányzó előtti megnyilvánulásáról. Úgy, hogy aznap este joggal gondolhatta, hogy – bár korábban Bleyer Jakab többször kapacitálta az adminisztratív államtitkárság elfogadására – másnap átadja a minisztériumot utódjának, és akarva-nem akarva visszatér a Pedagógium élére.

1920. január 20-án Imre Sándor erről így számolt be az ügyészségnek/bíróságnak: *„Nem is akarhattam bennmaradni a VKM-ben, mert Huszárt nem ismertem, híréből szélsőséges politikusnak tartottam, akivel nem tudok együtt dolgozni. Tudtam, hogy most éppen az ellenkező végletbe csapunk át, mint a múlt télen, sorsom tehát csak ugyanaz lehet, ami akkor volt.”*⁵⁹

Mégis másként alakultak a dolgok. Az új miniszter határozott kérésére Imre Sándor a VKM adminisztratív államtitkára lett de facto 1922. szeptember 18-ig, de jure 1924 nyaráig. Ám ez már csak újabb tanulmányok témája lehet.

politikája e nagy idők közepette a világ leggonoszabb munkája. [...] minden keresztényi türelmünk mellett ígérjük, hogy ebben a kultúrharcban, amelyben mi most csak defenzívába szorítkozunk, ha elmúlik a vész magyar népünk fölött, akkor tudni fogjuk a módját annak, hogy a kultúrharc tűzfészket kipusztítsuk. Ez lesz a felelet a mai szent fájdalomunk megbecsülésére.” (A kultúrharc tűzfészke. *Jövőnk*, I. évf. 2. sz. 1. Kiemelés részben tőlem – D. P.)

⁵⁸ RL C/39. 13. cs. Kézírt emlékirat államtitkári működéséről. 53–54. (Kiemelés – D. P.) Imre Sándor itt az 1919 októberétől ellene indult – kúriai ítélettel elmarasztalt – sajtótámadásokra, majd a VKM-ből 1922 szeptemberében Klebelsberg Kuno által foganatosított kényszerszabadságolására utalt.

⁵⁹ BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándor rágalmozási sajtópert kezdeményező beadványában, 15. (Kiemelés – D. P.)